

2025-yil, may 11-son

ISSN 2021-9752

Til va adabiyot.uz

ILMIY-METODIK ELEKTRON JURNAL
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ
SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL ELECTRONIC JOURNAL

«Til va adabiyot – Преподавание языка и литературы – Language and literature teaching» (e-mail: tilvaadabiyotuz@gmail.com) <https://oak.uz/pages/4802>

***Yozgi ta'til – kitob mutolaasi
bilan mazmunli!***

Ziyodaxon USMANOVA

Chirchiq davlat pedagogika universiteti doktoranti

XURSHID DAVRON IJODIDA TARIXIY LEKSIK QATLAM

Annotatsiya: maqolada Xurshid Davron asarlarida harbiy leksikaga oid terminlarning qo'llanilishi, ularning hozirgi o'zbek adabiy tilidagi ahamiyati haqidagi fikrlar ochiqdanadi. Adib asarlarining tili, uslubi, individual xususiyatlariga alohida ahamiyat qaratiladi. Maqolada

Amir Temurning harbiy yurishlarida foydalangan qurol–aslaha, jang usullari hamda harbiy texnika vositalarining Xurshid Davron talqinidagi leksik qatlami tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: leksik qatlam, o'zbek tilining tarixiy taraqqiyot bosqichlari, harbiy leksika, tarixiy asar.

Annotation: the article discusses the use of terms related to the military lexicon in the works of Khurshid Davron, their importance in the current Uzbek literary language. Special importance is attached to the language, style, and individual characteristics of literary works. The article analyzes the lexical layer of Khurshid Davron's interpretation of weapons, combat methods and military equipment used by Amir Temur in his military campaigns.

Key words: lexical layer, stages of historical development of the Uzbek language, military lexicon, historical work.

Аннотация. в статье раскрываются мысли об использовании военных лексических терминов в произведениях Хуршида Даврона и их значении в современном узбекском литературном языке. Особое значение придается языку, стилю и индивидуальным особенностям произведений писателя. В статье анализируется лексический пласт вооружения, приемов ведения боя и военной техники, используемых Амиром Темуrom в его военных походах в интерпретации Хуршида Даврона.

Ключевые слова: лексический пласт, этапы исторического развития узбекского языка, военная лексика, историческое произведение.

Kirish. Lug'at, xususan, harbiy leksikaga oid so'zlar, ma'lum bir badiiy matnning tuzilishi bilan bog'liq holda, tilning hozirgi leksik tizimi nuqtai nazaridan ko'rib chiqilishi ahamiyatlidir. Muayyan muallifning nutq uslubi, so'z qo'llash mahoratini o'rganish nafaqat milliy tilning rivojlanishini kuzatish kontekstida, balki yozuvchining til taraqqiyotiga qo'shgan shaxsiy hissasini aniqlash jihatidan ham dolzarbdir. Har qanday badiiy asarning taqdiri muayyan tilning uslubiy imkoniyatlaridan va tasviriy–ekspressiv vositalaridan o'ziga xos foydalanishiga bog'liq. O'zbekiston xalq shoiri Xurshid Davronning asarlarida qo'llagan o'zbek tilining leksik va frazeologik fondi muallifning individual originalligidan dalolat beradi. Harbiy leksika va arxaik lug'at o'zbek tilining passiv zaxirasini tashkil etadi, shu bilan bir qatorda tilning bu qatlami zamonaviy adabiyotshunos va tilshunos olimlar tomonidan o'rganish uchun alohida qiziqish uyg'otadi.

Xurshid Davronning aksar nasriy asarlari Amir Temur va temuriylar davri manzaralari haqida hikoya qiladi. Tabiiyki, yozuvchining til imkoniyatlaridan foydalanish mahorati ham shu davr til uslublari, me'yorlari jihatidan tadqiq etilishi maqsadga muvofiqdir. Yozuvchi nutqining individual jihatlarini tahlil etishdan oldin o'zbek tilining tarixiy taraqqiyot bosqichlarini, temuriylar davri til taraqqiyotining aynan qaysi davrlariga mos kelishini

aniqlab olishimiz va shunga ko'ra mulohaza yuritishimiz lozim.

Ma'lumki, o'zbek adabiy tili taraqqiyoti besh bosqichga bo'linadi va ularning har biriga xos xususiyatlar: frezeologik, leksik, morfologik, fonetik jihatlariga ko'ra farqlanadi. Shunga ko'ra tilimiz hozirgi iste'moldagi holiga kelgunga qadar quyidagi davrlarni bosib o'tdi:

– eng qadimgi turkiy til. Bu davr eng qadimiy yozma yodgorliklardan boshlab milodiy V asrgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrga oid manbalar saqlanib qolmagan;

– qadimgi turkiy adabiy til. Bizgacha yetib kelgan eng qadimiy turkiy yozma yodgorliklar shu davrga oiddir. Taraqqiyotning bu bosqichi o'z ichiga milodiy VI–X asrlarni oladi. Bu davrda adabiy til shakllanishi boshlandi;

– eski turkiy adabiy til XI asr va XIV asrning birinchi yarmida iste'molda bo'lgan. Bu davrda Qoraxoniylar, Chig'atoy turkiysi, Eski Xorazm turkiysi, Eski Qipchoq tili, Eski Onado'li turkchasi amalda bo'lgan;

– eski o'zbek adabiy tili XIV asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida amalda qo'llanilgan. Bu davrda turkiy til imkoniyatlari, qo'llanilish doirasi o'zining eng yuqori cho'qqisiga erishdi;

– hozirgi o'zbek adabiy tili. XX asr boshlaridan hozirga qadar bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. (X.Dadaboyev, Z.Xolmonova, 2015, 7–8 b).

Til taraqqiyotining dastlabki uch bosqichida umumturkiy tillarning barchasiga xos xususiyatlar yetakchilik qilsa, keying ikki davr, asosan, o'zbek adabiy tilining takomilida muhim rol o'ynadi. Biz tahlil etishni maqsad qilgan davr, ya'ni temuriylar davri aynan o'zbek adabiy tilining shakllanish davrlariga xosdir.

Asosiy qism. Har bir yozuvchining o'ziga xos nutqi, til imkoniyatlaridan foydalanish malakasi, badiiy tasvir vositalarini asarning qatlariga singdirib yuborish mahorati, badiiy asarda tasvirlanayotgan fikr, voqea, shaxs yoki predmetga subyektiv munosabati ijodkorning uslubini tashkil etuvchi asosiy komponentlardir. Badiiy uslubga bunday yondashuv yozuvchidan nafaqat lug'at boyligi, adabiyotshunoslik va tilshunoslikka oid bilimlar, balki tarix, madaniyat, badiiy asarning bosh g'oyasini o'zida mujassam etgan leksik qatlamga oid bilimlarni ham puxta o'rganishni talab etadi. O'zining tarixiy mavzulardagi badiialari bilan adabiyotimizda o'z o'rnini va og'irligiga ega bo'lgan yozuvchi Xurshid Davronning "Sohibqiron nabirasi" asari tarixiy ma'lumotlar va xalq ijodiyoti, fakt va badiiy to'qimalarning omuxtalashgan sintezi bilan adabiyotshunoslik, XIV–XV asr tili, xususan, harbiy leksikasidan keng foydalanilganligi bilan tilshunoslik sohasidagi ilmiy izlanishlar uchun manba bo'la oladi. Asarda ug'ruq, yaso, tuzuk, muhoraba, qurultoy, jiybaxona, xirgoh, sarko'b, muhosara, sada, xazara, manjaniq, cho'qmor, qodirandoz, kutvol kabi ko'plab o'rta asrlar harbiy san'ati va texnikasiga oid atamalar uch kelamiz. Yozuvchi bu terminlardan Amir Temurning harbiy salohiyatini ifodalash, jang sahnalarini tasvirlash, harbiy yurishlar davrida askarlarning kundalik hayotini ifoda etishda mohirona foydalanadi.

Qat'iy harbiy intizomga ega qo'shinning sarkardasi buyuk Sohibqiron hamisha Chingizxonning yaso qonunlariga amal qilib qo'shinni boshqargan va qo'l ostidagilardan ham ayni shunday intizomni talab qilgan. Yasoq mo'g'ullarning buyuk xoni Chingizxon tomonidan qo'shinda tartib–intizomni saqlash, harbiy hayotga chiniqtirish maqsadida tadbiriq etilgan. Keyinchalik Amir Temur ham o'z lashkarini boshqarishda Chingizxon yasosiga amal qilgan. Bu so'z mo'g'ulcha qonun, qaror, jazolash degan ma'nolarni bildiradi.

Sohibqiron harbiy safarga otlar ekan, uning ortidan doimo ug'ruq hamrohlik qilgan. Ug'ruq so'zi harbiy harakatlar vaqtida qo'shin ortidan podshohning oila a'zolari, zahira qurol–yaroq va ozuqani olib yuruvchi karvonga nisbatan ishlatilgan. Bu so'z o'rta asrlar tarixiga doir asarlarning deyarli barchasida uchraydigan eng ommalashgan atamalardandir. «Ug'ruq uzoq yo'l bosib bahor o'rtalarida Samarqandga yetib keldi» (Xurshid Davron. 1995. 177–bet).

Ma'lumki, Amir Temur o'zi sarkardalik qilgan hech bir muhorabada yengilmagan. Keltirilgan misoldagi muhoraba so'zi urush, jang ma'nolarini ifodalaydi.

Harbiy yurishlar oldidan qo'shinni qurol–yaroq bilan ta'minlovchi ustaxonalar xizmati avj olgan. Ayniqsa, Amir Temur davrida bunday hunar egalariga ehtiyoj har qachongidan ko'ra ko'proq, talab esa juda yuqori edi. Mudofaa yoki tinchlik zamonlarida qurol–aslahalar maxsus omborlarda saqlanar edi. Asardagi Sohibqiron o'g'lining o'limi bilan bog'liq sahnada ayni shunday omborlarga nisbatan jiybaxona termini qo'llaniladi. Bu so'z qurol–aslahalar saqlaydigan maxsus ombor ma'nosini anglatadi. Omborning xavfsizligini ta'minlovchi mas'ul shaxs jiybaxonachi deb yuritilgan. «Munshiy xatni unga o'qib berar ekan, hukmdor hali aftini ko'rmagan jiybaxonachidan qattiq nafratlandi» (Xurshid Davron. 1995. 105–bet).

Umri jangu jadallar ichida kechgan sarkarda asosiy vaqtini qo'shin bilan birgalikda jang chodirida o'tkazar edi. Bunday ko'chma chodirlarga nisbatan xirgoh so'zi qo'llanilgan. Unda shohning ko'chma taxti va shaxsiy buyumlari saqlangan. Jang vaqtida sarkarda barcha muhim tadbirlarni, elchilarni kutib olish ishlari, jang taqdiri haqidagi yangi rejalarni xirgohda amalga oshirgan. «Kirsin!»– dedi Sohibqiron daryodan urilgan salqin shabadadan ohista tebranib turgan xirgoh pardalariga tikilganicha» (Xurshid Davron. 1995. 106–bet).

Bu davr harbiy leksikasida sarko'b so'zini ham ko'p uchratamiz. Chunki sarko'b mudofaa jangi olib borilayotgan g'animga qirg'in keltirish maqsadida sun'iy yo'l bilan barpo etilgan tepa, qal'a yoki hisorsimon baland joyini bildiradi. Sharq xalqlari, xususan, Amir Temur, Shayboniixon, Xiva xonlari armiyasida qamal chog'ida faol qo'llanilgan taktik usullardan biri hisoblanadi. O'rta asrlarda ko'pdan ko'p qal'a va qo'rg'onlar baland devor, burj va boru (o'q otish uchun mo'ljallangan shinaklar)ga ega bo'lgan. Mustahkam qal'a va qo'rg'onlar uzoq muddatli mudofaa uchun zarur qurol–yaroq, oziq–ovqat, yem–xashak bilan ta'minlangan. Bunday inshootlarni bir hamla bilan qo'lga kiritish mumkin bo'lmagan. Ana shunday kezlarda muhosara qurol–yaroqlari ishga solingan. Mudofaadagi qal'a yoki qo'rg'on devorlari yonida undan baland bo'ladigan tuproq uyumlariadn sarko'blar tiklashgan. Minglab askarlar tevarak–atrofdan o'tin, yog'och, shox–shabba to'plab, ustidan tosh, shag'al va tuproq to'kib sun'iy tepaliklar barpo etishgan. Ayni chog'da daraxt xodalaridan yasalgan narvonlar yordamida jangchilar qal'a devoriga chiqishgan. Sarko'blardan, asosan, kamonchilar dushmanga hujum qilish uchun foydalanishgan. «Sohibqiron qal'aning sharqiy darvozasi ro'parasida sarko'b tiklashni buyurdi... U sarko'b tiklanishini va sharq tomondan oqib kelayotgan temir oqimni mana shu sarko'b poyida yig'ilishini ham kutib o'tirmadi» (Xurshid Davron. 1995. 106–bet).

Tarixning guvohlik berishicha, Amir Temur o'z qo'shinini ma'lum miqdor va sifatga ko'ra guruhlariga bo'lgan. Har bir guruhga esa rahbar tayinlagan.

Guruhdagi askarlarning soniga qarab ularga daha (o'nlik), sada (yuzlik), hazora (minglik), tuman (o'n minglik) kabi nomlar berilgan. Qo'shinni bu tartibda bo'lish XVIII asr oxirlariga qadar saqlanib qolgan. Amir Temur qo'shinidagi tumanlarga sohibqironning o'g'illari, nabiralari hamda Shayx Nuriddin, Hoji Sayfuddin, Shohmalik, Allohdod, Jahonshoh singari nomdor beklar rahbarlik qilgan. «*Temir oqim qal'a devorlariga bo'ron paytida quturgan dengiz to'lqinlaridek borib urilar – sada ketidan hazora, hazora ketidan qo'shin kelardi*» (Xurshid Davron. 1995. 110–bet).

Jang qurollaridan yana biri cho'qmor bo'lib, undan, asosan, yuzma yuz jangda foydalanilgan. Cho'qmor to'qmoq shaklida yasalgan eng qadimiy jang qurolari sirasiga kiradi. Amir Temur qo'shinida cho'qmor, shashpar, gurzi kabi qurollardan keng foydalanilgan.

Tarixiy manbalarda kamondan o'q otuvchilar qodirandoz deb ham tilga olinadi. Qodirandoz – mumtoz adabiyotda mohir o'qchi, mergan ma'nosini anglatadi. Ular hatto tunda nishonni bexato olganligi haqida ma'lumotlar beriladi. Xurshid Davron Amir

Temur qo'shinidagi kamonchilar haqida ma'lumot berganda ularga qodirandoz nisbatini bergan. «*Tong yaqinlashib, atrof yorisha boshlagan g'ira–shiralikda Amir Temur amri bilan yasulboshi qodirandozlarni ishga soldi, ularning yoydan bexato o'q uzishlari tufayli shahrband ustidagilar tutdek to'kildilar*» (Xurshid Davron. 1995. 111–bet).

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, leksik tomondan adabiy matn juda murakkab va ko'p qirrali hodisadir. Badiiy matn muallifi o'quvchining his–tuyg'ulariga ta'sir qiladigan va turli xulosalarni to'playdigan tasvirlardan foydalanadi. Biroq, ko'pincha muallif o'z pozitsiyasini ochiq bildirmaydi. Demak, uning maqsadini to'liq anglash uchun badiiy matnning ma'nosini anglabgina qolmay, balki uning leksik va sintaktik elementlarini ham tahlil qilish zarur.

Iste'dodli va o'ziga xos yozuvchi Xurshid Davron adabiy nasrida qo'llanilgan harbiy leksik qatlamga oid so'zlarni tahlil qilish uni nafaqat ijodkor, balki tarixchi va tilshunos olim sifatidagi faoliyatining yangi, qiziqarli tomonlardan ochib berishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. X.Dadaboyev, Z.Xolmonova. Turkiy tillarning qiyosiy–tarixiy grammatikasi. — T:, “Tafakkur bo'stoni”, 2015.
2. Xurshid Davron. Sohibqiron nabirasi. — T:, “Sharq”, 1995.
3. O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi Qurolli kuchlar akademiyasi. Harbiy atamalarning yangi izohli lug'ati. — T:, “Innovatsiya–Ziyo”, 2020.

Nilufar TURSUNOVA.

Turli yosh guruhlariga mansub topishmoqlarning
sotsiologik xususiyatlari.....254

Mohira HAYITOVA.

Qishki va murakkab sport terminlarining
leksik-semantik tahlili256

Ilhom NORMAXMATOV.

Ta'lim muassasalarida
sport o'yinlari orqali tarbiyaviy maqsadlarga
erishishning samarali usullari258

Qarshiboy SATTAROV.

Atletika mashg'ulotlarida pedagogikaning roli va
o'quvchilarni motivatsiya qilish usullari260

Muzaffar MURATOV.

Voleybol o'yini orqali o'quvchilarda
jismoniy faollik va ijtimoiy kompetensiyalarni
rivojlantirishning pedagogik asoslari262

Shuhrat AXMEDJANOV.

Tennis mashg'ulotlarida pedagogikaning
zamonaviy metodlari va
o'quvchilarning faolligi264

Iroda JUMANOVA.

Jismoniy tarbiya va sportda tennis o'yinlari
yordamida motivatsiyani oshirish metodlari266

Muhammad ZIYATOV.

Tibbiy axborot savodxonligi: o'quvchilarni
sog'liq haqida ongli qaror qabul qilishga
o'rgatishning pedagogik asoslari268

Muratbek YUSUPOV,**Farangisbonu UMAROVA.**

Hozirgi rus tili kelishliklari tizimining
shakllanishi tarixidan270

Nargiza XAMIDOVA.

Nutqdagi xushmuomalalik vositalari: fransuz va
o'zbek tillari doirasida qiyosiy yondashuv.....272

Shaxobiddin ABDULLAYEV.

Raqamli kommunikatsiya vositalarining
zamonaviy o'zbek va ingliz tillaridagi
leksik o'zgarishlarga ta'siri275

Nodira RASULOVA.

Koreys va o'zbek tillarida frazeologik sinonimiya,
omonimiya, antonimiya277

Emina ACHILOVA.

Adabiyot ta'limini transformatsiya qilishda
xalqaro baholash dasturlarining o'rni280

Dilbar HUSAINOVA.

Davlat tilini o'qitishning samarali usullari283

Dildora ABDISAMATOVA.

Ona tili metodikasini o'qitishda dialogik
muloqotning o'rni285

Shaxnoza MUXTAROVA.

Ona tilini matematika fani bilan integratsiya
asosida o'qitish metodikasi288

Muxlisaxon ABDUJALILOVA.

Ta'lim tarbiya jarayonida millatning milliy
urf-odat, an'ana va milliy qadriyatlarining
tutgan o'rni291

Shakhnoza NOROVA.

Dunyoni milliy-madaniy anglashning tilda
voqelanishida gapdagi mustaqil
elementlarning roli294

Zarina ISLAMOVA,**Gulchinoy SHUKUROVA.**

Amerikada eron diasporasining
paydo bo'lishi296

Shukurjon ZARIPOVA.

"His qilinmagan buyuklik to'voni"
abduqayum yo'ldoshning
"Puankare" hikoyasi299

Amina MUSAYEVA.

Oliy ta'lim tizimida talabalarning kommunikativ
kompetentligini o'stirishda zamonaviy
yondashuvlarning ahamiyati302

Firuz ABDURAHMONOVA.

Zamonaviy ta'lim tizimida pedagog va
psixolog hamkorligi304

Mavluda SATIYEVA.

Nasiruddin tusiy ilmiy merosining fors
adabiyotshunosligidagi o'rni306

Dildora ABDULLAYEVA.

Alisher navoiy ruboiylarida donishmandlik
va hayot falsafasi hamda uning
adabiyot darslarida o'qitilishi310

Huriniso XAYRULLAYEVA.

Sharq islom adabiyotida payg'ambarlar
qissalariga asoslangan "qisasul anbiyo"larning
badiiy xususiyatlari313

Sadoqat ERKINJONOVA.

O'zbek adabiyotida nashridin
muhammadning o'rni316

Madinabonu RAHMATOVA.

Ma'naviy-axloqiy muammolarni yoritishda
mahmud toir mahorati318

Saidaxon SAYDIGANIYEVA.

Mo Yanning "musallas mamlakati" asaridagi
dialektizmlar va ularning tahlili321

Shahnoza IZMURODOVA.

Sharq adabiyotida muso obrazi talqinlari324

Dilnoza ESANOVA.

Sharq mumtoz poetikasida muammo janri326

Maftuna AHMADJONOVA.

"Devonu lug'otit-turk" asaridagi
o'xshashlik asosida ma'no ko'chgan
polisemantik leksemalar tahlili328

Ziyodaxon USMANOVA.

Xurshid Davron ijodida tarixiy leksik qatlam331

Dildora OXBUTAYEVA.

Ikrom Otamurod she'riyatida lirik "men" va
poetik tasvir334

Rayhona RAXMATOVA.

Halima ahmedova hikoyalarida
ayol ruhiyati talqini337